

ŽAVINTA SIDABRAITĖ
KOTRYNA REKAŠIŪTĖ

Kai kurios surinkimininkų literatūros formavimosi Prūsijos Lietuvoje tendencijos: sąsajos su vakarietiška tradicija ir lokalinės inovacijos¹

ANOTACIJA. Surinkimininkų judėjimas Prūsijos Lietuvoje gyvavo apytikriai nuo XVIII a. vidurio iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Maždaug tiek pat laiko buvo verčiama, kuriama ir leidžiama surinkimininkų poreikius atitinkanti literatūra. Straipsnyje pristatomos pietistinio pobūdžio literatūros lietuvių kalba leidimo ištakos, sąsajos su vokiškos pietistinės literatūros tradicija, analizuojama tolesnė surinkimininkų literatūros raida, žanrinė įvairovė. Atkreipiamas dėmesys, kad XIX–XX a. pradžioje į literatūros rengimo darbą vis drąsiau įsijungiant pasauliečiams – daugiausia mokytojams ir ūkininkams, stiprėjo liaudinis surinkimininkų literatūros pobūdis. Būtent tokia literatūra atitiko neišsilavinusio skaitytojo lūkesčius tiek turinio, tiek estetinės raiškos požiūriu ir vis dažniau tapdavo surinkimininkų kasdienybės dalimi. Formavosi skaitymo pomėgis.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: pietizmas; surinkimininkai; lietuvių literatūra; giesmė; biografija; vokiečių literatūra; sakytojas; Johannas Arndtas; misticizmas; sentimentalizmas.

¹ Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal projektą „Moderniųjų iniciatyvų ir tradicijos dialogas: surinkimininkų judėjimas Mažonoje Lietuvoje“ (sutarties Nr. S-MOD-17-10).

ĮVADAS

Tradicijos ir inovacijų užčiuopimas literatūroje bet kokių atveju yra gana probleminis, o atsakymas į šitą klausimą – situacinis. Mūsų atveju atspirties tašku, tradicija, laikysime liuteroniškąją ortodoksinę literatūrą, kurios tradicija, mentalinė ir estetinė, Prūsijos Lietuvos raštijoje jau buvo nusistovėjusi, pradedant Jono Bretkūno (1536–1602) darbais² ir baigiant Johanno Gottlobo Heimo (Johann Gottlob Heym, 1738–1788) pamokslų rinkiniu *Mišknygos*³. Pastarasis, nors pietistų ir gana mėgtas, vis dėlto parengtas laikantis ortodoksinės minties ir klasicistinės estetikos principų. Inovacija laikytina tai, kas šios pasaulėjautos ir estetikos kontekste surinkimininkų aplinkoje radosi nauja: viena vertus, atsitraukimas nuo ortodoksinės liuteronybės, atogrįža į Viduramžių mistikos tradiciją, katalikišką hagiografinę literatūrą, tam tikras magijos formas, kita vertus, dėmesį faktui, geografinį smalsumą, posūkių jausminės, sentimentaliosios raiškos link.

² [Jonas Bretkūnas], *Kollectas Alba Paspalitis Maldas / praftafū Nedeliafu ir didžofu Schwentefu / per wiffus mætus Hercegišteie Prufu giedamas / ifch Wokifchko liešuwio / ing Lietuwifchka pergulditas / Per Jana Bretkuna*. M.D.LXXXIX; [Jonas Bretkūnas], *Giefmes Duchauanas / ifch Wokifchka ing Lietuwifchka liešuwio / per nekurius Plebonus Hercegištes Prufu / pergulditas*. Iffpauftas Karaliaucziui / per Jurgi Osterbergera, 1589; [Jonas Bretkūnas], *Postilla Tatai estī Trumpas ir Praftas Ifchguldimas Euangeliu / fakamuiu Bašniczoie Krikfchczionifchkoie / nūg Aduento ik Wæliku*. Per Jana Bretkuna Lietuvos Plebona Karaliaucziui Prufūfu. Iffpaude Karaliaucziui Jurgis Osterbergeras. Mæta Pono 1591. Apie Jono Bretkūno leidinius žr.: Ona Aleknavičienė, „Jono Bretkūno *Postilė* Lietuvoje: sklaidos istorija“, in: *Jono Bretkūno Postilė: Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005, p. 13–143; Ona Aleknavičienė, „Jono Bretkūno *Postilės* (1591) teksto istorija: perikopių redagavimo šaltiniai“, in: *Archivum Lithuanicum*, t. 10, 2008, p. 29–60; Dainora Pociūtė, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1995, p. 27–29; Guido Michelini, *Mažosios Lietuvos giesmyčių istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009, p. 34–45.

³ [Johann Gottlob Heym,] *Mišknygos, kurrofa wiffos Ewangēlios per cžēla Méta išguldytos, jeib nobažni Gaspadorei ir fu sawo Nammjškeis Nammėj’ Diewui wertay flužīt ir tikra Žinne apie wiffa Išganimo Dawada igātu*. Karalūcziuje Raštais išspauftos per Ering bey Aberland karališkus Drukorus Mette 1800. Leidinį parengė bei su bendradarbiais išvertė Kristijonas Gotlybas Milkus (Christian Gottlieb Mielcke, 1733–1807). Žr.: Žavinta Sidabraitė, *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 136–172; Žavinta Sidabraitė, „Kristijonas Donelaitis ir Kristijonas Gotlybas Milkus: kūrėjas ir jo riteris“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 37: *Naujausi lituanistikos atradimai ir šiuolaikinė istorinė vaizduotė*, 2014, p. 246–251.

Surinkimininkų judėjimas Prūsijos Lietuvoje gyvavo apytikriai nuo XVIII a. vidurio iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Maždaug tiek pat laiko menčiau ar labiau intensyviai buvo verčiama, kuriama ir leidžiama surinkimininkų poreikius atitinkanti literatūra.

Pats surinkimininkų judėjimas yra palyginti menkai tyrinėtas, dar menčiau tyrinėta surinkimininkų literatūra. Tiesa, pirmojoje XX a. pusėje parengta ir išleista keletas veikalų, kuriuose surinkimininkų judėjimas aprašytas ir analizuotas kaip socialinis-kultūrinis reiškiny. Bene išsamiausias tokio pobūdžio veikalas yra Viliaus Gaigalaičio (1870–1945) monografija *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preußischen Litauern*⁴ ir beveik iš karto lietuviui skaitytojui adaptuota ir išspausdinta lietuviška jos versija *Evangeliški surinkimai Lietuvoje*⁵. Surinkimininkų judėjimo istorija trumpai apžvelgiama pokariu išėivijoje išėjusioje Kristupo Gudaičio (1898–1972) studijoje *Lietuviai evangelikai*⁶. Tarpukariu išėjo prisiminimų literatūrai priskirtina Jono Grygos (1859–1940) knygelė *Aprašymas apie Mažosios Lietuvos Evangelišką bažnyčią ir evangelišką lietuvininkų senąjį surinkimą seniau ir dabar*⁷, o po karo Vokietijoje – Anusio Pėteraičio (1867–1957) prisiminimai *Surinkimai Prūsų Lietuvoje*⁸.

Surinkimininkų literatūra, kaip lietuviškos knygos istorijos dalis, išsamiausiai aptarta ir analizuota profesoriaus Domo Kauno darbuose⁹, ir svarbiausiame iš jų – fundamentalioje monografijoje *Mažosios Lietuvos knyga*¹⁰. Šis darbas tampa bet kokių tolimesnių tyrimų pagrindu. Vis dėlto pietistinio

⁴ [Vilius Gaigalaitis], *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preußischen Litauern. Geschichtliches und Gegenwärtiges. Dr. phil. W. Gaigalat, Prediger, (Schriften der Synodal-kommission für ostpreussische Kirchengeschichte, kn. 1), Königsberg: Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt, A.-G., 1904.*

⁵ [Vilius Gaigalaitis], *Evangeliški Surinkimai Lietuvoje. Ištyrinėjimai apie jų Pradžią, Augimą bey dabartinį Buvį, Sutaisė Kunigas Dr. W. Gaigalatis, Priekulė, [s. n.], 1905.*

⁶ Kristupas Gudaitis, *Lietuviai evangelikai*, Rodney: Rūta, 1957, p. 28–53.

⁷ Jonas Gryga, *Aprašymas apie Mažosios Lietuvos ewangeliszką baznycių ir ewangeliszką lietuwininkų senąjį surinkimą seniau ir dabar*, Klaipėda: Rytas, 1926.

⁸ Anusis Pėteraitis, *Surinkimai Prūsų Lietuvoj*, [Tübingen]: Lietuvių Evangelikų liuteronų Vyr. Bažnyčios Taryba, [1948].

⁹ Domas Kaunas, *Iš lietuvių knygos istorijos: Klaipėdos krašto lietuvių knyga iki 1919 metų*, Vilnius: Mokslas, 1986; Idem, *Mažosios Lietuvos knygų link: dokumentinio paveldo socialinėje aplinkoje sakytinė ir vaizdinė istorija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.

¹⁰ Idem, *Mažosios Lietuvos knyga: lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.

pobūdžio literatūra liko beveik visų lituanistinių tyrimų parašėse – pristatoma, apžvelgiama, bet iš esmės beveik netyrinėta. Tai lėmė palyginti vėlyvas jos leidimo periodas ir verstinis pobūdis: XIX a. vis gausiau radosi originalių pasaulietinių kūrinių lietuvių kalba.

PIRMIEJI PIETISTINĖS PAKRAIPOS LITERATŪROS VERTIMAI IR LEIDIMAI

Pietistinės pakraipos lietuvių literatūros pradžių reikėtų pradėti skaičiuoti nuo XVIII a. pirmosios pusės. Ir pirmiausia čia iškyla dvi mūsų kultūros figūros – Fabijonas Ulrichas Glazeris (Fabian Ulrich Glaser, 1688–1747) ir Adomas Frydrichas Šimelpenigis (Adam Friedrich Schimmelpfennig, 1699–1763). Sėkmingiausias Prūsijos Lietuvoje judėjimo pradžioje buvo pietistinės giesmės kelias.

Glazeris, baigęs Karaliaučiaus universitetą (1712), visą gyvenimą dirbo Didlaukių (Įsruties apskritis) parapijos kunigu. Jis laikytinas pietistinės giesmės, daugiausia Halės teologo pietisto Johanno Anastasiuso Freylinghauseno (1670–1739), vertėju ir propaguotoju Prūsijos Lietuvoje. Jau 1732 m. išėjusiame Jono Berento (Johann Berendt, 1667–1737) giesmyne, dar vadinamame Kvant-Berento giesmynu¹¹, įdėtos 22 Glazerio verstos giesmės. 1736 m. Halėje išėjo atskiras jo sudarytas giesmynėlis *Kelos nobažnos Giesmes Lietuvininkams ant dūšios išganymo išduotos*. Šis giesmynas, vis pildomas naujomis giesmėmis, dar buvo perleistas du kartus – 1738 ir 1740 m.¹²

¹¹ Apie Johano Jakobo Kvant (Johann Jakob Quandt, 1686–1772) vaidmenį rengiant giesmyną žr.: [Gottfried Ostermeyer], *Erste Littauische Liedergeschichte, ans Licht gestellet von Gottfried Ostermeyer, der Trempenschen Gemeine Pastore seniore du der Königl. Deutschen Gesellschaft zu Königsberg Ehrenmitglied*, Königsberg: gedruckt mit Driestischen Schriften, 1793, p. 78–83 (vertimas: Gotfrydas Ostermejeris, *Rinktiniai raštai*, parengė ir vertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Vaga, 1986, p. 342–345); Birutė Triškaitė, Žavinta Sidabraitė, „Johannas Jacobas Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2016, Nr. 18, p. 55–59; Žavinta Sidabraitė, Birutė Triškaitė, „Johann Jacob Quandt: „ich [...] mir diese Sprache einiger maßen bekannt gemacht“, in: *Annaberger Annalen*, 2017, Nr. 25, p. 27–28.

¹² Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas: Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 2: *XVIII–XIX amžiai*, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas, 1963, p. 44; Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga: lietuviškos knygos raida 1547–1940*, p. 166.

Išpopuliarėjęs Glazerio giesmynas 1745 ir 1748 m. buvo išleistas kaip savarankiškas oficialaus lietuviško giesmyno *Iš naujo perveždėtos giesmių knygos* priedas, kurį sudarė 128 Glazerio verstos giesmės. O 1750 m. išėjusiame Šimelpenigio redaguotame oficialaus giesmyno leidime Glazerio giesmynas, papildytas dar ir paties Šimelpenigio verstomis pietistinių nuotaukų giesmėmis, tapo integralia oficialaus giesmyno dalimi. Taip pietistinė giesmė, iš karto ypatingai pamėgta lietuvių giedotojų, tapo oficialiai pripažinta pamaldumo praktikos dalis.

XVIII a. viduryje, 1751 m., šaltinių liudijimu, Karaliaučiuje taip pat buvo išleistas Halės pietisto Karlo Heinricho von Bogatzkio (Karl Heinrich von Bogatzky, 1690–1774) religinės poezijos rinkinėlis, kurio šiandien nėra žinomas nė vienas egzempliorius¹³. Nežinomas ir vertėjas. Šis leidinys laikytinas pirmuoju vadinamosios *Prastos ale už auksą brangesnės skrabnyčėlės* leidimu, itin išpopuliarėjusiu XIX a. (1817–1921 m. iš viso perleista 24 kartus)¹⁴.

Su Glazerio vardu sietinas ir pirmųjų pietistinės pakraipos prozos veikalų lietuvių kalba atsiradimas. 1750 m. buvo išleistas vadinamasis Martyno Liuterio (Martin Luther, 1483–1546) *Mažasis katekizmas* su Glazerio verstu pietizmo pradininko Augusto Hermano Frankės (August Hermann Francke, 1663–1727) mokinio Johano Jakobo Rambacho (Johann Jacob Rambach, 1693–1735) *Pamokslu apie išganymo davą*¹⁵. Leidinys buvo populiarus, leidžiamas bemaž iki XIX a. vidurio (paskutinis žinomas leidimas išėjo, berods, 1845 m.)¹⁶. Deja, šio populiaraus leidinio XVIII a. leidimų neberandama nė vieno egzemplioriaus.

Kiti du šiandien mums žinomi XVIII a. pietistinės prozos lietuvių kalba veikalai liko rankraščiuose. Tai vėlgi minėto Glazerio XVIII a. pradžioje, apie 1729–1732 metus, parengtas keturių dalių dvikalbis vokiečių–lietuvių katekizmas *Nammû Sžuilês ir Bažnyczês Pamôkflas*. 702 puslapių rankraštis

¹³ [Karl Heinrich von Bogatzky], *Prafta, alle už Aukfą brangefni Skarbinyczėle Diėwo Waiku, fawo Skarbą Danguje turrinczuju, kurroje yra randami kelli fzwento Rafzto Ludijimmaj fu nobafznais Giefmu Atfidufaujimais*, Karaliaučius: Hartungo spaustuvė?, 1751.

¹⁴ *Lietuvos bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969, p. 53–54; *Lietuvos bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba*, t. 2: 1862–1904, kn. 1: A–P, Vilnius: Mintis, 1985, p. 259–260.

¹⁵ [Martynas Liuteris, Johanas Jakobas Rambachas], *D. Mert. Luteraus Mažas Katgifmas ir D. Jono Jok. Rambako Pámokflas*. Karaláučiuje 1750.

¹⁶ *Lietuvos bibliografija, ser. A: Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, p. 230–231.

šiandien saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje Vytauto Didžiojo universiteto rankraščių fonde (šifras F1-C59)¹⁷.

Apie antrojo rankraščio buvimą mes, deja, teturime tik paliudijimą. 1819 metų Johanno Arndto *Šešių knygų apie tikrą krikščionumą* prakalbos autorius nurodo, kad ši knyga jau buvusi XVIII a. viduryje į lietuvių kalbą išversta minėto Papelkių kunigo Adomo Frydricho Šimelpenigio¹⁸. Šimelpenigio vertimo rankraštis dingęs per Septynerių metų karą (1756-1763) ir šiandien nežinomas ar tiesiog dar nesurastas.

SURINKIMININKŲ LITERATŪROS PLITIMAS IR ŽANRINĖ ĮVAIROVĖ

Palyginti spartus surinkimininkų literatūros plitimas pačioje XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje buvo lemiamas ne tik suaktyvėjusio pamaldumo poreikių, bet ir kitų knygų leidybai palankių veiksnių: 1) Prūsijos Lietuvoje nuo XVIII a. pradžios vykdyta švietimo reforma amžiaus pabaigoje davė vaisių: iš amžiaus viduryje vos vieno kito skaityti mokančio lietuvių valstiečio, Gotfrydo Ostermejerio liudijimu, baigiantis šimtmečiui liko vos vienas kitas nemokantis skaityti¹⁹; 2) be to, XVIII a. pabaigoje knygų spausdinimas atpigavo.

XIX a. pasiektas beveik visuotinis Prūsijos Lietuvos lietuvių raštingumas, leidžia pirmą kartą lietuvių literatūros istorijoje prasmingai kalbėti apie literatūros populiarumo faktorių. Gebėjimas skaityti, finansinis pajėgumas įsigyti

¹⁷ Rankraštyje esančias giesmes tyrė Gertruda Bense. Žr. Gertrud Bense, „*Giedojam tau – Wir singen dir*“. *Zur Textgeschichte der preußisch-litauischen Gesangbücher im 18. Jahrhundert*, (*Hellesche Sprach- und Textforschung*, t. 8), Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001, p. 145–190.

¹⁸ [Anonymus], „Priekalba“, in: [Johann Arndt], *Nobązdininko Jono Oranto, buwufo yraufo Wyfkupo Kunigaikštyfteje Lyniburkiej, šefšos Knygos apie Tikkra Krikščonuma apie nau-dinga Prifiwertima, širdinga Gailesti ir Smutka del Grieku, kaip ir apie tikkra Tikkejima, ir šwenta Gywenima wiernu Krikščonau. Podraugei fu Žegnone papildytoms Maldu=Knygom, wadinamoms Rojaus=Darzelis*, Karalauzujė, drukawotos prie Endrik Degen. 1807, p. 16.

¹⁹ [Gottfried Ostermeyer], *op. cit.*, p. 5; Gotfrydas Ostermejeris, *op. cit.*, p. 180. Beje, Rudolfo Schendos atliktas tyrimas rodo tuo metu kur kas žemesnį vokiškų žemių gyventojų raštingumo lygį. Anot jo, 1800 m. raštingų gyventojų dalis sudarė tik 25 % visų gyventojų. Žr. Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*, Frankfurt a. M.: Klostermann, 1970, p. 445.

knygų formavo ne tik privalomos taikomosios (apeiginės) literatūros rinką, bet kūrė ir vadinamojo asmeninio poreikio knygų rinką – kai knyga įsigyjama skaityti laisvalaikiu, savo malonumui. Žinoma, kalbant apie be išimties religinio pobūdžio surinkimininkų literatūrą, tai dar labai sąlyginis matmuo, bet fiksuoti proceso pradžią tikrai galima.

Absoliučiai populiariausia surinkimininkų knyga laikytinas Kristijono Endriko Mertikaičio (apie 1775 – prieš 1856?) giesmynas *Visokios naujos giesmės arba evangeliški psalmi*. Pirmą kartą išleistas 1800 m.²⁰ giesmynas vartosenoje išsilaike iki pat XX a. vidurio. Populiariausias prozos leidinys – Johanno Arndto maldų knyga *Rojaus darželis*²¹ (1807–1918, 22 leidimai) ir Dovydo Ploniaus *Mišių knygos*²² (1826–1919, 12 leidimų).

Surinkimininkų poreikiams tenkinti, ypač XIX a. pirmojoje pusėje, buvo leidžiama religinė, beveik išimtinai verstinė literatūra, o amžiuji įsibėgėjant pamažu ėmė rasti ir originalių kūrinių.

Žanrų aprėpties požiūriu pietistinė literatūra tęsia susiformavusią religinės raštijos tradiciją: giesmynai, katekizmai, pamokslai ir jų rinkiniai, įvairaus pobūdžio dorovinė ugdomoji literatūra. Tačiau glaudžios surinkimininkų ideologinės sąsajos su vokiškais pietistinės pakraipos judėjimais

²⁰ 1800 m. leidimo egzempliorius nežinomas, aprašytas pagal bibliografinius šaltinius. Žr. *Nacionalinės bibliografijos duomenų bankas*, prieiga internete: <https://nbdlibis.lt/showRecordDetails.do?recordNum=29&biId=808072&catalog=false&resId=&previewUrl=undefined&epaveldas=f>. Čia pateikiama 1817 m. leidimo antraštė: [Kristijonas Endrikis Mertikaitis], *Wiffokies Naujes Giefmes arba Ewangeliški Pfalmai, kuros ikšolei kaip po wienas kaip ir po kelles, i mažas Knygeles Surafsytas Buwa, Dabbar alle wienas Knygas furinktas ir pagal norejima kelliu Nūbažnu Dušiu i Druka Padūtas*, Antrū kartū Išpauftas. Tilžėj; 1817. Raštai išpauftas prie Endrikis Poft, Karališkas Druckorus ir Knygininkas.

²¹ Vaclovas Biržiška Arndto *Rojaus darželio* ir *Šešių knygų apie tikrą krikščionumą* vertimą priskyrė Kristijonui Endrikiui Mertikaičiui, žr. Vaclovas Biržiška, *op. cit.*, p. 60. Inga Strungytė-Liugienė, atlikusi *Rojaus darželio* kalbinę analizę, paneigė Biržiškos spėjimą. Žr. Inga Strungytė-Liugienė, *XIX a. pirmosios pusės surinkimininkų giesmynų istorija (genezė ir kalba)*, daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, filologija (04H), Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014, p. 74–81.

²² [Dovydas Plonius, sud.], *Mišū Knygos. Tai yra: tai Išguldimmus ewangeliškū Mišūs ųodžū pėr czėlq Mėtq, ant wiffū Nedėlės Dienū. Iš wokijšku Mišū Knygū i lietuwiškę Kalbq pėrgulditos, ir drukawotos, Mette 1826. Ir tas Tiefā ne iš wienu Knygū yra imtos, bet iš kelliū, butent daugiaus iš Jono Oranto Mišū Knygū, Auguft Ermann Franka, D. M. Luteraus Mišū Knygū, ir dar kellū Kunnigū, i wienas Knygas fudetos, ir Prufū ųėmejē gywenantiems Lietuwiniams Raštai pirma karta išpauftos*. Druck und Verlag von Heinrich Poft in Tilsē, 1826.

ir bendroji literatūros raidos tendencija paskatino į lietuvių kalbą versti bei imti kurti biografijos, kelionių literatūros, laiškų žanro literatūrą. Tuo metu radosi ir lietuvių literatūroje visai naujas žanras – aforizmų rinkinys, vadinamosios burtikės.

Potencialaus vartotojo ribotas gebėjimas skaityti laikytinas priežastimi to, kad pirmiausia išpopuliarėjo nedidelės apimties ritminė literatūra – giesmė. Giesmę buvo lengva įsiminti iš klausos, ji surinkimininkui daugeliu atvejų keitė kasdienybėje sielos atverčiai būtiną liaudies dainą. Vėliau atėjo eilė ir prozos žanrams: maldoms, pamokslams ir biografijoms. Surinkimininkų terpėje šios literatūros formos gyvavo dviem pavidalais – kaip rašytinė ir kaip sakytinė literatūra. Rašytinė buvo spausdinti maldų ir pamokslų rinkiniai, šiek tiek vėliau ir laiškai, sakytinė – sakytojų ar kitų surinkimininkų kuriamos situacinės maldos, sakomi pamokslai, liaudies pasakojamos, kuriamos, daugiausia sakytojų, biografijos.

Sakytinės literatūros populiarumą sunku pamatuoti. Jį paliudija įvykusi formos kaita, t. y. kai sakytinė literatūra užrašoma ir tampa rašytinės literatūros dalimi. Pagal liaudies kūrybinės energijos proveržį liaudies dainą keitusios giesmės alternatyva prozos žanre drįstume laikyti iš lūpų į lūpas plitusias sakytojų ar kokių kitų žymesnių pamaldumo herojų biografijas, kurios ir užrašytos išsaugojo sakinio žanro ypatybes. Kuriamos biografijos turėjo tapti mito, pasakos alternatyva. Gaila, kad šių biografijų užrašymo tradicija nesusiformavo.

Išplitusios burtikės, nors spausdinto žodžio turiniu buvo imtos iš liuteroniškos literatūros (Liuterio darbų, giesmynų), tačiau savo naudojimo praktika aiškiai buvo susijusios su magijos sritimi: jos perėmė vadinamųjų liaudies spėjimų, būrimų funkciją.

Gerokai vėliau, XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pradžioje, Prūsijos Lietuvoje išplito kelionių aprašymai. Jų kūrimas ir sklaida buvo susiję su Vokietijos pietistų vykdyta misijų veikla. Misijų kraštų, kelionių į juos aprašymai buvo spausdinami periodiniuose leidiniuose, leidžiami atskiromis knygelėmis. Į lietuvių kalbą tokius „religinio ir grožinės nuotykinės literatūros pobūdžio kūrinius“ vertė patys misijų dalyviai lietuviai²³. Šis ne tik surinkimininkus, bet ir visus lietuvininkus dominęs literatūros klodas dar reikalauja išsamesnio tyrimo.

²³ Domas Kaunas, *op. cit.*, p. 307.

Tai, kad surinkimininkų judėjimas Prūsijos Lietuvoje didele dalimi kilo „iš apačios“, buvo liaudies, liaudinis, ir pati protestantiška pietistinė ideologija sudarė prielaidas į religinės literatūros vertimo ir kūrimo darbą ateiti pasauliečiams. Leidinių pratarmėse autorių pasauliečių išsakyta motyvacija liudijo, kad išsilavinusių kunigų luomui nebepakako kiekybinės ir kokybinės energijos tenkinti religinio liaudies įkarščio poreikiams. Ūkininkas iš Alkalnio Dovydas Plonius, populiarios surinkimininkų postilės sudarytojas ir vertėjas, savo veikalo prakalboje rašė:

kreipefi Dievs prie Lietuvinkû, tarp didžujû ir mokitujû nerafdams, kurs tą Darbą ištaifiti galletu, tai kreipefi jis prie praftû Láukininkû, ikalbindams, bene tu wokiškas Knygas į lietuvišką Kalba pérftatyfi... [...] dabbar wiens Laukininks Žagrę padejes Plunkfną nutwerę, ir tą diddę Budawonę išbudawojo [...].²⁴

Ta pati tema suskamba ir Jono Grygos, tiesa, jau gerokai vėliau, išverstos hališkio Karlo Heinricho Bogatzkio ugdomosios knygelės *Didysis darbas prisivertimo* (1912) pratarmėje:

Dabar kur Ukio Darbus padėt galėjau, rodos tas Czėfas priėjęs, fenąją Skolą, kuri wis ant mano Szirdiės ir Sažinės teb gul, atlikti ir šitas branges Knygas perftatyti [...].²⁵

Minėtą skaitančios ir rašančios visuomenės formavimąsi liudija ne tik palyginti menkai išsilavinusio žmogaus iš liaudies poreikis imtis rašto darbų, bet ir jo orientavimasis dirbant į tokį pat paprastą skaitytoją. Arndo *Šešių knygų apie tikrą krikščionumą* prakalboje rašoma:

²⁴ [Dovydas Plonius], „Priekalba. Arba Surašimmas šiū Mišū Knygū, apie jų Prafidejima“, in: [Dovydas Plonius, sud.], *op. cit.*, p. 8–9.

²⁵ Jonas Gryga, „Iwedims“, in: [Karl Heinrich von Bogatzky], *Didysis Darbas Prifwertimo Diewopi rašytas wifūtinam Pabudinimui ant tikro Prifwertimo podraug fu reikalinga Priekalba nū nabaštinko Endrikio von Bogackio dabar lietuviškai perftatytas, jeib šime pafkiaufiame Czėfe, kur tukfant Keliū gaunam išwyfti, derėtu Atfifekimui wifiams Keleiwjams Danguna*, Tilžė: Lituania, 1912.

Jis [per Arndtą išsakytas Dievo žodis] nor doties ir nišmanantiems Kerdžiams praftiems tiktai ftambus Darbus te mokantimfiems Lietuwininkams, ir kas tiefa tokiems paikimfiems Lietuwininkams, ir pirmaufei, kadangi kas paiko po Akkiu Swieto, ir kas ne aukštos, Gimminies ir kas paniekinta, tai Diewas išrinko, Ir jei kur butu norint filpnaufei Tikkinčzujū, nekurfai Žodžo myletojīs arba myletoje, kurrie Ŗiu Knygu belaukdami, ir Ŗi Ŗawa Amželi butu kone pralauke, ir tik tas pamatyti, alle y jas Ŗkaityti jau ne galletu, tai tokiems Ŗis Ŗodis Ŗis y Ŗes Knygas fuwyfytas Ježulelis, nor doties kaip Ŗenojui Simeonui bey Annai Ŗawe ant ju ranku imti, ir Pakajuje leifti y ta wieta kur mes nei jokiū Knygu jau ne priwalyfim, bet Ježu mufu Gywalfties=Knygas išwyfim, Ŗawo Wardus tofe matyfim, be Palowimo y jas Ŗkaityfim [...].²⁶

Stebėdami ir tirdami pietistinės literatūros ištakas mes sykiu tampame pirmosios meilės (simpatijos) gimties liudininkais – pirmą kartą vyksta ne pavienio, o daugelio lietuvių valstiečių (žvejų, padienininkų, bernų, mergų...) neabejingas įsižiūrėjimas į knygą ir knygos atsigrėžimas į juos, jų svajones, norus, poreikius, pagaliau gebėjimus. Ir šis abipusis atsigrėžimas tvirtinamas atorama į Evangelijos tekstus, kuriant savitą švietėjiškos epochos kontekste itin paveikią knygos metaforą.

Nuo sovietmečio įsigalėjusi klišė, kad neišsilavinusių autorių atėjimas į pietistinę raštiją lėmė lietuvių kalbos lygio kritimą, manytina, turėtų būti peržiūrėta. Absoliučios daugumos leidinių kalba buvo aiški, vaizdinga, joje sraveno liaudies kalbos gyvybė ir, svarbiausia, būtent tokia kalba atitiko potencialaus skaitytojo lūkesčius.

REALYBĖS KONSTRAVIMAS SURINKIMININKŲ LITERATŪROJE. PASAULIS IR APLINKA

Surinkimininkų judėjimo kiltį ir išpopuliarėjimą lėmė, kaip ir visa žmogaus pasaulyje, daugybė veiksnių: idėjinė, socialinė ir netgi gamtinė aplinka. Grėsėms nuojauta ir nuolatinis galynėjimasis su mirtimi prasiveria išlikusiuose

²⁶ [Anonymus], „Priekalba“, in: [Jonas Orantas], *Nobaždininko Jono Oranto, buwufu wyraufu WyŖkupo KunigaikŖstyfteje Lyniburkiej, ŖeŖšos Knygos apie Tikkra KrikŖcžonuma...*, p. 18–19.

amžininkų pasakojimuose apie ypatingai lietingus ir šaltus metus prieš marą, kai vandens telkiniai išalę iki dugno ir lede sugaišusios žuvys, kai dar gegužės mėnesį buvę galima skrieti mariomis ledu, kai pavasarį ištvinę ar iššalę pasėliai. Negailėstingai smogęs badas ir karo nelaimė, prasidėjusios epidemijos. Savųjų mirtys ir svetimųjų atėjimas (kolonizacija), tautų maišymasis. Socialinė nelygybė ir neteisybė. Kapitalizmo negailėstingai klabinamas per amžius būtas valstietiškasis sėslumas. Žmogaus gyvybės, jo jėgos menkumo aiškus suvokimas ir švietėjiška mintis, iki kraštutinumo didinusi asmeninės atsakomybės svorį²⁷. Proto išaukštinimas ir tūkstantmečius gyvavusios juslinės, jausminės patirties paneigimas. Kad ir tolimame horizonte, bet grėsmingai švystelėjęs reliatyvizmo šešėlis. Ir daugybė kitų patirčių ar nuojautų stiprinusių nesaugumo pajustį.

Šiuose būties skersvėjuose apnuogintas žmogus ieškojo atspirties ir užuovėjos. Atspirtimi negalėjo tapti prėskos, širdies nepaliečiančios, visos esybės neperimančios religinės praktikos. Tokia atspirtimi tapo atnaujintas, pažadintas, intensyvus religinis išgyvenimas, jausmingumą ne tik nepaneigiančios, bet netgi skatinančios tikėjimo praktikos: bendruomeniškumas, ašaringi giedojimai ir maldos („[...] pafimeldžia tokiu Budu, koks Surinkimūfė papraftas yra, butent werkencziu ir dufaujancziu Balfu [...]“²⁸), užburianti, ne vienu atveju į tam tikrą transą vedanti kartotė. Pietizmą, ir surinkimininkų judėjimą kaip jo atšaką, būtų galima suprasti kaip krizės religiją.

Religinio gyvenimo intensyvumas psichologiniu požiūriu lygintinas su intensyviu meilės išgyvenimu – tokio tankio energiją galima išlaikyti akimirka. Surinkimininkai iš tiesų išgyvena laikų pilnatvės nuojautą. Jie, kaip ir šimtai tūkstančių įtikėjusiųjų iki jų, buvo tikri, kad antrasis Jėzaus atėjimas čia pat. Štai anoniminis Arndto *Šešių knygų apie tikrą krikščionumą* pratarmės autorius aiškiai nurodo pasaulį įžengusį į paskutinę žemiškojo laiko atkarpą, mat žmonės gyveną laiku

²⁷ Bene aiškiausiai asmeninė atsakomybė deklaruota Immanuelio Kanto traktate *Atsakymas į klausimą „Kas yra Švietimas? (Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?)*, išspausdintame 1784 m.

²⁸ [Vilius Gaigalaitis], *Evangeliški Surinkimai Lietuvoje. Ištyrinėjimai apie jų Pradžią, Augimą bey dabartinį Buvį*, p. 35.

apie kurri Jezus pats fake, kad fukilfe žmones prieš žmones, ir Karalyfte prieš Karalyfte ir tokiam jau dabbar atejufame Karru maru ir didžos Brangybes Czefe, kurriame jau tikkray efme [...].²⁹

Populiarios surinkimininkų postilės sudarytojas ir vertėjas Plonius pratarė taip apibūdina knygos išleidimo ir gyvenamą laiką: „[...] dabbar jaũ patim Wakare ir Gale Swieto [...]“³⁰ Anusis Pėteraitis taip pat liudija surinkimininkų išgyventą laikų pilnatvės pajautą:

Taigi laikas yra atėjęs, kad pasaulis bus sugriautas ir teisiamas. Toks yra mano jautimas dėl ateities: Viešpats norėtų mus rasti budinčius, tai esti pasiruošusius.³¹

Laiko pilnatvės išgyvenimas tapo tam tikra jausenos ir raiškos kliše, kuri nebebuvo suvokiama kaip aktualija. Šią temą kartotės mechaniką ir emociją bei intelektualinę nejautrą jai iliustruoja cituotos Arndto knygos leidime pagrečiui įdėtos dvi prakalbos – lietuviško ir vokiško leidimų, kuriose eksplikuoja ta pati laiko pabaigos nuojauta: vertėjas į lietuvių kalbą, rašydamas apie dabar jau tikrai prisiartinusią pabaigą, jau „neatsimena“, kad už kelių puslapių esančioje prakalboje, parašytoje prieš du šimtus metų, originalo autorius Arndtas kalbėjo lygiai tą patį.

STEBUKLO ILGESYS

Surinkimininkų judėjime ir literatūroje iš naujo tampa labai aktualūs Kristaus žodžiai: „Jei turėtumėte tikėjimą kaip garstyčios grūdėlį ir įsakytumėte šitam šilkmedžiui: „Išsirauk ir pasisodink jūroje“, – tai jis jūsų paklaustyti“³²; „Iš tiesų sakau jums: jei turėtumėte tikėjimą, kaip garstyčios grūdėlį, jūs tartumėte šitam kalnui: „Persikelk iš čia į tenai“, ir jis persikeltų. Jums nebūtų nieko

²⁹ [Anonymus], *op. cit.*, p. 16.

³⁰ [Dovydas Plonius], *op. cit.*, p. 5.

³¹ Anusis Pėteraitis, *op. cit.*, p. 43.

³² Lk 17, 6, in: *Biblija arba Šventasis Raštas*, ekumeninis leidimas, vertė Vytautas Rubšys ir Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 1999. Interneto svetainė: biblija.lt

negalimo³³. Surinkimininkas išgyveno dvejoją ilgesį: gaivinančio tikėjimo (bent kaip garstyčios grūdelio) ir stebuklo. Šį ilgesį atliepė, tad išpopuliarėjo įvairiausios su tikėjimu susijusios stebuklinės mistinės istorijos. Viena tokių, noriai perimta iš Vakarų ir prigijusi, buvo apie ugnyje nedegančias, vandenyje neskęstančias Arndto knygas. Šie 14 puslapių verstiniai stebukliniai pasakojimai „Keturolika dywnů Nufidawimmů butent; kaip Wießpats Ponas Dievas Ŗsi Rojaus Darželi kaip Ugnije taip ir Wandenije nepažeiftą dywnů Budù ißlaike“³⁴ buvo įdėti kiekvieno *Rojaus darželio* leidimo pradžioje. Visi vaizdeliai sudėlioti pagal aiškią stebuklinio pasakojimo schemą: vienam iš *Rojaus darželio* egzempliorių buvęs iškilęs mirtinas (dažniausiai ugnies, rečiau vandens) pavojus, tačiau stebuklingu būdu šios šiaip jau pražūtingos spaudiniams stichijos konkrečios knygos nepalietusios, o piktavaliai, siekę knygą sunaikinti, buvę nubausti sunkia liga ar netgi mirtimi. Nuo įprastų liaudinių *Rojaus darželyje* įdėti pasakojimai skiriasi gausia faktografinė informacija. Pavyzdžiui, pirmajame pasakojime nurodoma, kad veiksmas vykęs 1624 m. sausio 3 d., t. y. Trisdešimties metų karo metu; egzempliorius, kurį kietasprandis katalikas leitenantas Zacharijus įmetęs į degančią krosnį, buvęs leistas 1621 m. Jenoje Jono Beitmano spaustuvėje; stebuklingai išsigelbėjusi knyga pasakojamuoju laiku esą saugoma Bucbacho kunigaikščio Filipo bibliotekoje³⁵. Viena vertus, faktinės medžiagos gausa turėtų stiprinti įtikinamumą – tai tikrai įvyko; kita vertus, mitinio pasakojimo struktūrinis pagrindas įgalina ypatingam, išskirtiniam atsitikimui suteikti apibendrinamąją reikšmę – negalima tampa galimu (sveiku protu nepaaiškinami dalykai vyksta, nes Dievui nėra negalimų dalykų). Tarsi patvirtinama, kad stebuklas galimas net skaitančiojo kasdienybėje. Ir čia nėra suvedžiotųjų ir suvedžiojamųjų, t. y. skaitytojas nėra apgaudinėjamas: atkuriamos pasaulio harmonijos konstruktoriumi čia yra ne tik autorius, bet ir pats skaitytojas, jo išgyvenamas tikėjimo stebuklu ilgesys. Tokie pasakojimai konstruojami išlaikant proporcijas: už gerus darbus – geras atlyginimas, už blogus – atitinkama bausmė.

Tai pačiai stebuklo ilgesio literatūrai priskirtina ir kitas pietistinėje aplinkoje išpopuliarėjęs žanras – biografijos. Galima kalbėti apie hagiografijos žanro

³³ Mt 17, 20, *ibid.*

³⁴ [Johann Arndt], *Jono Arndto buwufio wyráufo Wyßkupo Lyneburke Rojaus Darzelis pilnas Krikščizonišků Wiežlibyftcžů kaip tokios per Dwařês pilnas Maldas i Duřás yra fodinnamos, Karaláuczuję Mete 1845. Išspáuftas Karaliřkoj Knyg Drukkawonej Artungo*, p. IX–XXII.

³⁵ *Ibid.*, p. IX–XI.

atgimimą XIX a. Vėl iškyla šventojo figūra: tyrumo, maldingo gyvenimo, uolios meilės ir tikėjimo pavyzdys. Ši reikšmė beveik tapati katalikų hagiografijoje teiktosioms – žmogus yra toks, koks yra iš Dievo malonės, bet vis dėlto nauji šventieji labiau susieti su savo užsiėmimu / profesija, kuri lemia jų gyvenimo būdą, laikyseną, įtaką, daromą kitiems. Tokios yra verčiamose knygose pristatomos biografijos, pvz., Arndto. Gimimas ir mirtis, ypatingo pašaukimo ženklai paklūsta tai pačiai kaip ir katalikų hagiografijoje mito struktūrai: gyvenimo liniją vedanti Dievo ranka, (nu)kentėjimas dėl tikro tikėjimo, dažniausiai susijęs, tiesa, su profesinės veiklos sunkumais, ypatingos mirties aplinkybės. Pvz., Arndtas mirė visiškai ramus, „pergalėjęs“, o jo mirties dieną, 1621-ųjų gegužės 11, buvęs saulės užtemimas. Ši ir panašios biografijos yra savotiškas XIX a. *ars moriendi*, kur išaukštinama rami, natūrali mirtis.

Tačiau yra ir esminių takoskyrų tarp katalikiškos Viduramžių ir protestantiškos pietistinės hagiografinės literatūros. Pirmiausia minėtinas būtinas tokios naujojo šventojo biografijos lūžio taškas – pabudimas širdies tikėjimui, „naujas gimimas“ ne atsiverčiant, o būtent pabundant. Ir antra, šventasis parodomas tik kaip įkvepiančio gyvenimo pavyzdys, jo stebuklingų pomirtinių užtariamųjų galių matmuo neplėtojamas: miręs šventasis ilsėdamasis ramybėje laukia Paskutinio Teismo dienos, kai bus kartu su visais prikeltas amžinybei. Beje, protestantiškoje aplinkoje atgimusiai hagiografini literatūrai, kaip ir pasakojimams apie stebuklingas šventų knygų galias, yra būdingas vadinamasis faktinis tikslumas: didžiųjų vyrų biografijos yra prikištos skaičių, datų ir vietų pavadinimų.

Tiek stebuklinių pasakojimų apie knygas, tiek naujųjų šventųjų biografijų kūrimas buvo susijęs su socialinio nesaugumo jausmu, kurį išgyveno XIX a. žmogus. Šventųjų figūroms tenka išskirtinė vieta, jas pasitelkiant savaip (per) konstruojama tikrovė, atitinkamai formuojant individo identitetą. Šventasis yra žymėtasis „kitas“. Šventasis skaitytojui – kaip „žvaigždė“, kuriuo norima sekti, su kuriuo norima susitapatinti, kurio gyvenimas ir veikla domina. Šventasis tampa savotišku individo tikrovės saugumo agentu.

Originalių „sušventinimo“ istorijų galima įžiūrėti Prūsijos Lietuvoje amžininkų kurtuose sakytojų paveiksluose. Tai liaudies pasakojimai, kuriuose sumišę Biblijos tekstai, katalikiški pasakojimai apie šventuosius, aiškus „kito“, „kitokio“ įvardijimas (sakytojai tarsi saviškiai, bet lyg ir ne visai). Tokiuose pasakojimuose kartais sunkiai įžiūrima riba tarp susižavėjimo ir pašaipos.

Kurti net savotiški *homo rudens* tipažai. Štai keletas Gaigalaičio, kuris nuolat pabrėžė pats „nieko nežinąs“, tik „jam taip sake“, „jis taip girdėjęs“, perduoti pasakojimai.

Gwildys iš Melneragės prie Klaipėdos buvo stropus Krikščionis, kurs sąvęs neczėdydavo. Jau sąvo Jaunyftėje buvo jis prie Nūobažnyftės prifikreipės, ale Surinkimų jis tūkart dar neatlankydamo. Wėliaus jis per Regėjimą ant jų norodytas tapęs. Gwildys ypatiškai šlownai giedoti mokėjęs, dar gyws bebudams jis Angielius Danguje giedant girdėjęs ir po sąvo Smerties jis Wyriausiūju dangiškujų Giedotojų paftojęs, koktai kelioms Moterims apreikšta tapęs. – Jeib ūmonės Nedeldienėmis Gintarą Pajurij berinkdami šwentą Dieną neatšwėftu, Gwildys Kartais Nedėldienėmis pats Gintarus laftiojęs ir į Jures atgal metęs.³⁶

Marczis iš Kretingos buvo liefo, ale garbingo Išweizdėjimo; prieš sąvę jis aštrei elgdawos. Jam Muczzyjimo Kygutėfe škaiczius, kad Krikščionys pafididžūti ir puikyties pradėję, kaip weik Krikščionumas paftojęs wyriausia Wiera wifos Rymijonų Ciecoryftės, ėmė jis Barzdą želdinties, kadangi Skutimą Barzdos už Pafipuikinimą laikė. Jis liko newedęs ir ne yra kaip didžiausia Dalis Sakytojų ano Czėfo, neijokių parwūtų Rubų nedėwėjęs. Prie jo Sermėgos nebuwo nei jokių Knypkų, bet tikt Kabių; į Lową šu margais Užwalkais jis niekad neguldawo. Taipojau Marczis newalgydamo Kiaulienos ir nieko, kas šwentą Dieną ar wirta ar kepta budawo.³⁷

Tankei Klimkus Apreiškimus turėjęs pagal Budą Sentėwjų. Taip Kartą jam, kurs sąwo kuniškame Pawadinime Cimerninks buwęs³⁸, tapę Apreiškime prišaukta: Padėk sawo Bylę, eik ir apfakyk ūodį Pono Diewo! [...] Kartą Klimkui Apreiškime tapę paliepta, ant Tilžės bei Smalininkų link eiti ir Diewo ūodį apfakyti. Tai jis ėjo, Namieje niekam nieko nefakęs, ir lankė popirm sąwo Kaimynus. Ale tie nenorėjo nieko nū jo girdėti, koktai jam didę Szirdperšą padarydamo. Namieje nerimdamas jis tacziau wėl išėjo lankydamas ūmones, dabar jau ir atftefnes Wietas. Ant sawo tolimų Kelionių prieidawo jis ir tokių ūmonių, kurie jį šu Džiaugšmu priimdawo [...].³⁹

³⁶ [Vilius Gaigalaitis,] *op. cit.*, p. 23.

³⁷ *Ibid.*, p. 22–23.

³⁸ „Klimkus yra senąjė medinę Bažnyčią Jūdkrantij pabudawojęs“, – Gaigalaičio pastaba.

³⁹ *Ibid.*, p. 15–16.

Kaip matome, sakytojai pozicionuojami kaip pirmieji apaštalai ar pranašai. Akivaizdus išvaizdos, elgesio ir viso gyvenimo apskritai stereotipizavimas nusižiūrint į krikščioniškąją literatūrą – pirmiausia į Evangeliją ir šventųjų gyvenimus. Taigi, ne tik gyvenimas kuria literatūrą, bet ir literatūra gyvenimą. Per stilizavimą įveikiama individualaus / abstraktaus, tipizuoto ir individualaus gyvenimo priešprieša: individualus gyvenimas įrašomas į ideologinį tikrovės konstruktą.

Surinkimininkų judėjimas šiaip sėsloje valstiečių bendruomenėje suformuoja savitą nomadiškąjį tipą. Sakytojai, kaip apaštalai, „buvo pašaukti“. Jie ir patys savo gyvenimą konstruoja, sekdami Evangelija, ir jų biografijų kūrėjai pasakoja jų gyvenimą, laikydamiesi liaudies sąmonėje religinės literatūros įtvirtintos schemos. Sakytojai – keistuoliai keliautojai, asketai, įspūdingu žodžiu besipriešinantys naujovėms, bet jie sykiu ir smalsūs pažangos nešėjai. Gaigalaitis pateikia tokį pasakojimą apie sakytoją:

Jeigu jis bilekur kokį naudingą Įtaifymą pažinti gauna, kaip neperfenei Prybėgos Namus Priekulėj, tai jis toktai nūgrunczei apžwalgo ir įdaboja, o parkeliawęs fawo Kunigui apie tai papafakoją ir jėβko [...] tokius jau Įtaifymus įfiteikti.⁴⁰

ATSIGRĘŽIMAS Į VIDURAMŽIŲ MISTIKĄ

Jau XVI a. viduryje galima kalbėti apie kylantį Liuteronų Bažnyčios teologų susidomėjimą Viduramžių mistika, kurios buvo paveiktas ir pats Liuteris. XVI a. viduryje vėl aktuali tapo senojo apaštalų dvasingumo tema, augustiniškasis ir jėzuitiškas pamaldumas⁴¹.

Pietistinės pakraipos judėjimai, išplitę visoje Europoje, paliudijo, kad XVII a. antrojoje pusėje jau nebuvo taip svarbu laikytis išgrynintos „teisingos“ dogmos, kur kas svarbiau buvo patirti gyvą tikėjimą. Pakitęs rūpestis ir jausminio tikėjimo poreikis paskatino protestantus pietistus atsigręžti į Viduramžių mistikų tradiciją.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 36–37.

⁴¹ Christian Braw, „Das Gebeth bei Johann Arndt“, in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, t. 13, (*Forschungsberichte über den Pietismus in dt. Territorien*), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988, p. 15.

XVII a. pradžioje populiariausiu Vokietijos liuteronų autoriumi tapo Johanas Arndtas (1555–1621) – mistinio ar pusiau mistinio pamaldumo klasikas. Jo pamokslų rinkinys *Von Wahren Christenthum (Apie tikrąją krikščionybę)* ir maldų rinkinys *Paradiesgärtlein (Rojaus darželis)* pelnė tarptautinį pripažinimą. Abi knygos Arndtas rašė ne vienerius metus. *Rojaus darželio* pirmoji versija išėjo 1598 m., II – 1596, III – 1605. Pirmasis *Pirmosios knygos apie tikrą krikščionybę* leidimas išėjo 1605 m., veikalas buvo taisomas ir nuolat pildomas iki 1610 m. Autorius dar paauglys domėjosi šv. Augustino (354–430), šv. Bernardo Klerviečio (1090–1153), Jono Taulerio (Johannes Tauler, 1300–1361) ir Tomo Kempiečio (Thomas a Kempis, 1379–1471) raštais. Pats Arndto maldų knygos pavadinimas rodo jo sąsajas su Viduramžių pamaldumu, kuomet svarbiausios maldų knygos buvo dominikonų rinkiniai *Paradisus animae (Sielos rojus)* ir *Hortulus animae (Sielos darželis)*. Taigi literatūriniu požiūriu Arndto maldų ištakos yra šv. Augustino, šv. Bernardo raštai, dominikonų ir jėzuitų šaltiniai, ir visa tai, žinoma, paveikta ankstyvojo Baroko.

Arndtas palietė tuo metu visai krikščionybei skaudų pamaldumo nervą savo itin griežtais pasisakymais prieš plintantį paviršutiniškumą ir malonumų ieškojimą.

Abi minėtos Arndto knygos, *Apie tikrąją krikščionybę* ir *Rojaus darželis*, labai paplito ir tarnavo kaip įtakingiausia vokiečių protestantizmo pamaldumo (Andacht) literatūra (iki 1740 m. *Apie tikrąją krikščionybę* dažnai kartu su *Rojaus darželiu* vokiškai buvo perleistos 123 kartus)⁴². Na o pietistai *Apie tikrąją krikščionybę* traukė į privalomos skaityti literatūros sąrašus.

Arndto knygos buvo verčiamos bemaž į visas Europos kalbas. Arndto proza, kaip ir Pauliaus Gerhardo (Paul Gerhardt, 1607–1676) giesmė, įveikė konfesinius barjerus. Savo raštais Arndtas kūrė vadinamąją ekumeninę liuteronybę, pabrėždamas asmeninį pamaldumą kaip priešpriešą siaurai, ekskluzyvinei

⁴² Kad Arndto knygos XVIII a. buvo populiarios ir Prūsijos Lietuvoje, be kita ko, liudija Danieliaus Hönigke's (Daniel Hönigke, 1702–1781) 1735 m. rugpjūčio 1 d. laiškas. Tuo metu diakono pareigas Vėluvoje ėjęs, būsimasis kunigas ir vyskupas bei Kristijono Gotlybo Milkaus (Christian Gottlieb Mielcke, 1733–1807) sesers Kristinos Petronėlės (Christina Petronella, 1730–1799) vyras pasiaiškino dėl prekybos knygomis nurodė tris net ir pačiam neturtingiausia tikinčiajam turėti būtinas religines knygas: Bibliją, Rogalio giesmyną ir Arndto *Apie tikrąją krikščionybę*. ([Daniel Hönigke], Paaiškinamasis raštas dėl prekybos knygomis, 1735.08.01, in: *Bücherhandel der Pfarrer*, GStA PK: XX. HA Rep. 5. Kriegs- und Domänenkammer Königsberg, Tit. 15, l. 11r.)

ir poleminei liuteronybei su jos grynojo mokymo centru⁴³. 1734 m. Arndto knygą pavadinimu *Der Tod Adams und das Leben Christie (Adomo mirtis ir Kristaus gyvenimas)* išsileido vokiečių Romos katalikai. Taigi Arndto veikalai „katalikiški“ tikraja to žodžio reikšme, t. y. jos buvo visuotinės knygos.

Arndto knygos ne tik įėjo į tikinčiųjų gyvenimą ir jį formavo, bet ir pačios tapo literatūrinių siužetų objektais, t. y. tam tikra prasme kūrė literatūrą. Yra išlikę netgi anekdotinių pasakojimų, susijusių su Arndto knygomis. Pasakojama, kad XVII a. pabaigoje, Leipcigo pietistams viešint viename iš jėzuitų vienuolynų Madride, Arndto *Apie tikrąją krikščionybę* buvo parodytas kaip geriausia katalikiška maldingumo knyga. O štai *Rojaus darželis* vertimas į italų kalbą ilgai šalies bažnyčių bibliotekose buvo laikomas skyrelyje apie sodininkystę⁴⁴. Vėlesniuose leidimuose atsirado jau apkalbėti anekdotiniai pasakojimai apie tai, kaip Arndto knyga nei ugnyje degusi, nei vandenyje skendus.

Toks visuotinis leidinio išsisknijimas bažnytinio gyvenimo ir asmeninio pamaldumo praktikose liuteronybėje beveik neturi pavyzdžių.

Taigi Prūsijos Lietuvoje *Rojaus darželis* buvo daugiausia kartų – dvidešimt du – perleista surinkimininkų maldaknygė, leista nuo 1807 iki 1918 metų. Kaip minėta, *Šešios knygos apie tikrą krikščionumą* sulaukė dviejų vertimų, antrasis perleistas 8 kartus nuo 1807 iki 1911 metų. Spartų Arndto knygų išpopuliarėjimą lietuviškose surinkimininkų bendruomenėse liudija Darius Barasos Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve aptikta 1822–1823 m. Karaliaučiaus konsistorijos ataskaita apie Karaliaučiaus ir Gumbinės apygardose už Bažnyčios ribų veikusias religines draugijas⁴⁵. O pokariu Šilutės apylinkėse liuteronų kunigų iniciatyva iš gyventojų pradėtų rinkti senųjų liuteroniškų spaudinių fondas, saugomas Šilutės bažnyčioje, paliudija ypatingą Arndto veikalų pomėgio tvarumą: egzempliorių skaičiumi

⁴³ Martin Schmidt, „Arndt, Johann (1555–1621)“, in: *Theologische Realenzyklopädie*, t. 4, hrsg. Gerhard Müller, Horst Balz, Gerhard Krause, Berlin: de Gruyter, 1979, p. 126.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 129.

⁴⁵ Darius Barasa, „Karaliaučiaus konsistorijos ataskaita apie Karaliaučiaus ir Gumbinės apygardose už Bažnyčios ribų veikusias religines draugijas (1823)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 46: *Pietizmo idėjos ir surinkimininkų raštija Prūsijos Lietuvoje*, 2018, p. 261–315; Darius Barasa, „Maldininkai Prūsijos Lietuvoje: masiškas, paplitimas ir įvaizdis XIX a. 3-iajame dešimtmetyje“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 46: *Pietizmo idėjos ir surinkimininkų raštija Prūsijos Lietuvoje*, 2018, p. 152.

Arndto knygos čia nusileidžia tik absoliučiam populiarumo rekordininkui Mertikaičio giesmynui⁴⁶.

Vis labiau įsigalint religinei tolerancijai, ypač pietistinėje aplinkoje, surinkimininkai vokiečių bendraminčių pavyzdžiu imasi versti ir grynai katalikišką religinę literatūrą. XVIII a. pabaigoje Gottfrydas Ostermejeris (Gottfried Ostermeyer, 1716–1800) buvo išvertęs itin populiarią Tomo Kempiečio giesmę *Širdings pagraudenimas*.

XIX a. pirmojoje pusėje į lietuvių kalbą išverčiamas Arndtui didžiulę įtaką padariusio Viduramžių mistiko Tomo Kempiečio veikalas *Tamošiaus iš Kempės keturios knygelės apie pasekimą Kristaus (Imitatio Christi, versta iš vokiško leidimo Nachfolge Christi)*. Pirmas lietuviškas leidimas išėjo 1830, pakartotas – 1898 m⁴⁷. Leidinio prakalboje vertėjas atvirai išpažįsta dogmos antraeiliskumą gyvojo tikėjimo atžvilgiu:

Jau pro pirmą girdėjau: „Kam tes Knygos tiks? Juk yra katilikkiškos!“ Ak bedna Dušėle! Szirdingay tawęs gailūs. Tu bluzniji, apie ką nieko nežinai, Jud. 10⁴⁸. norint ir tą Dingojimą ir tą Garbę ant šio Swieto turri, kad daug išmanęs. Szios Knygėles tai fako: Mylėk Dievą ant wiffū Daiktū, Poną Jezū sekdams, ir jeib tai galėtumbei, tay atfifakyk nū wiffōs nedawadingōs Méilės ir škirkis nū wiffū Daiktū, ant kurrū Prigimtis tawo užfidega. Jey tai waddini Katilikkiškay, tay iš Szirdiės meldžūs: Diewe! padaryk manę ir mus wiffus tokeis tikkrais Táwo Katilikkais.⁴⁹

TARP ASKEZĖS IR LAISVĖS PROVERŽIO

Pietistinė literatūra, šaknimis įaugusi į Viduramžių ir Baroko literatūrą, lietuvių kalboje formavo stilistinę alternatyvą griežtai racionaliai klasicistinei raiškai. Su šia literatūra buvo pratęsta sodrios, natūralistinės, stulbinti siekiančios

⁴⁶ Kolekcija saugoma Šilutės evangelikų liuteronų bažnyčioje.

⁴⁷ Tiesa, pirmieji *Imitatio Christi* į lietuvių kalbą išsivertė Didžiosios Lietuvos katalikai: pirmas leidimas išėjo 1772 m., o 1852 m. pasirodė antrasis, aprobuotas paties vyskupo Motiejaus Valančiaus.

⁴⁸ Judo laiškas, 10 eilutė: „Šitie šmeižia, ko neišmano, o ką prigimtimi pažįsta kaip neprotingi gyvuliai, nuo to žlugs.“

⁴⁹ [Kristijonas Endrikis Mertikaitis], „Reikalinga Priekalba“, in: *Tamóšaus iš Kempės kėturos Knygėles apie Pafekimma Kriftaus* prašto Draugbrolio lietuwiškay išswerfos ir išdrukkawotos Mete 1830. Tilžeje prie Drukkawótojo Endrikio Pufto, p. VI.

raiškos tradicija, kuri iš dalies mums pažįstama iš Melchioro Švobos (Melchior Schwabe, 1624–1663) giesmių ar Kristijono Donelaičio (1714–1780) kūrybos. Tačiau, pavyzdžiui, minėtose Arndto knygose ji grįžta su galinga vakarietiškos patirties ir kokybės jėga.

Lietuvių kultūros kontekste įdomus yra surinkimininkų literatūros posūkis prie perdėto jausmingumo, sentimentalumo. Plintant surinkimininkų judėjimui, vis labiau stiprėjo kasdienio gyvenimo ir elgesio suvaržymai. Kasdienis materialusis lietuvių valstiečio gyvenimas dėl neturto ir taip buvo gana askeetiškas (kokia ten prabanga XVIII a. lietuvių valstiečio stuboj), tad riboti buvo galima nebent prašmatnesnių drabužių, papuošalų dėvėjimą, įmantresnių patiekalų ar alkoholio vartojimą. Vis dėlto kiekvieno lietuvininko labiausiai pajusti buvo seksualinės raiškos apribojimai. Tabuizuotas seksualinis gyvenimas, griežtas aprangos kodas, vyrų ir moterų atskirtis kasdieniame gyvenime ir religinių praktikų metu (surinkimuose moterys sėdi kairėje, vyrai – dešinėje stubos pusėje), pramogų ir laisvesnio bendravimo zonų panaikinimas (gegužinės, jaunimo susibūrimai, netgi nekalti žaidimai ir juokai – nuodėmė!), būtinybė slėpti jausmus didino individo patiriamą įtampą. Sunkaus darbo, asketiškos buities, griežtų socialinių normų, nuolatinės nuodėmės baimės diskriminuojama jausminė asmens dalis reikalavo „legalaus“ raiškos lauko. Ir jis buvo sukurtas: surinkimų praktikose jausmai galėjo veržtis „legaliai“ – tad ašaringos giesmės ir maldos iš karto tapo labai populiarios ir nuolat vis naujos kuriamos. Tai buvo tam tikra sublimacija, persmelkta nenatūralumo, perkrauta kraštutinybių (veikiausiai dėl to į tokias praktikas dirgliai reagavo genialusis Donelaitis), bet vis dėlto tai buvo vadinamojo emocinio intelekto formavimo priemonė. Ir pirmieji sentimentalizmo estetikos daigai lietuvių literatūroje.

Esminio išganymo rūpesčio prislėgtam XIX a. tikinčiajam, atsigręžus į Dievą, į nepaaiškinamą, bet aiškiai jaučiamą realybę, Viduramžių ir Baroko epochų pasaulėjauta atrodė visiškai sava. Šaknimis į šias epochas ir jų estetiką jaugusi surinkimininkų literatūra XIX a. iš esmės žengė „į koją“ su pasaulietinėje Europos literatūroje vykusiais procesais. Religinis ir estetinis išgyvenimai yra šalia vienas kito, maitinami to paties iš atviros, nuogos, sužeistos širdies trykštančio šaltinio⁵⁰. Vis dėlto surinkimininkai buvo, kad ir

⁵⁰ 1812 m. anglų puritonų rašytojo Johno Bunyan (1628–1688) veikale *Šventasis karavimas* (pakartotinas Frydricho Kuršaičio (1806–1884) parengtas leidimas išėjo 1852), meldžiama:

maištaujantys, bet Apšvietos vaikai: siekė socialinio asmens orumo, branginę gimtąją kalbą ir puoselėję jos literatūrą, smalsiai dairėsi į pasaulį, godžiai skaitė kelionių į tolimus kraštus aprašymus, krapštę pakaušius prie išsigyjamos naujos ūkio technikos, gurkšnoję kafiją, sprendę moralinės lygtis, šmugelia- vę su žemaičiais ir didžiavęsi pranašumu prieš juos. Ir, labai svarbu, akty- vios veiklos, o ne „tekšojimo verksme ir dejavime“ šalininkai tiek ūkio, tiek socialiniuose politiniuose veikimuose, tiek dievoieškos rūpesčiuose.

GIMSTANTIS POMĖGIS SKAITYTI

„Mažųjų žmonių“, liaudies, inicijuotas surinkimininkų judėjimas augo ir stip- rėjo kartu su augančiu lietuvininkų raštingumu ir pingančia knyga. Vokiečių literatūros tyrėjai konstatuoja, kad būtent pietistinės pakraipos judėjimai ypa- tingai paskatino paprastam žmogui skaityti skirtų religinio pobūdžio tekstų (vok. *Lesestoffe*) radimąsi. Jokių kitu metu tokiais kiekiais ji nebuvo rašoma, platinama ir skaitoma taip intensyviai, kaip pietistinių judėjimų išplitimo metu. Pietistiniai spaudiniai 1740 m. sudarė tris ketvirtadalius visų vokiškų tokio pobūdžio spaudinių, o 1780 m. vis dar vieną penktadalį⁵¹.

Griežtų moralinių draudimų jūroje lietuvininkams iškilo „legalios“ pramo- gos sala – galimybė skaityti. Gausiai leista, daugiausia jausminius išgyvenimus kirbinanti literatūra, buvo būdas pabėgti nuo realybės, asmeniškai intymiai išgyventi nuoširdaus tikėjimo apimto asmens dramą tarp to, koks pasaulis ir aš pats esu ir tarp to, koks pasaulis ir aš pats idealybėje turėtume būti.

Pirmą kartą lietuvių raštijos istorijoje literatūra iš tiesų tampa liaudies, paprasto žmogaus kasdienybės dalimi⁵². Ir galbūt pirmą kartą lietuvių raštijos

„Ak Jėzau fumušk mano Szirdį fawo Kryžiumi, fudrafkyk ją fawo Erškētezū Wainiku, išronyk ją fawo Ronomis, ileifk tawo Kentėjimą į mano Szirdį...“ ([Frydrichas Kuršai- tis], *Jono Bunyano Szwentafis Karawimas, kaip tqji Jėzus Kriftus, šlowingafis Gywaftiės Ercikis prieš Wėlnią, beifingąji Tamfybės Kunigaikštis, dėl Ūmogaus=Dušios karauja*. Tą iš Naujo perweizdėjo ir pėrtaiše Fridrikis Kuršatis, Lietuwininkū Kunigs Karaliáu- cziuje. Karaliáu- cziuje 1852. Raštais išspaufta ir gaunama prie G. D. Boehmer, p. 6).

⁵¹ Heidrun Alzheimer-Haller, *Handbuch zur narrativen Volksaufklärung. Moralische Geschichten 1780–1848*, Berlin: Walter de Gruyter, 2004, p. 95.

⁵² Ortografijos tyrėjo Mindaugo Šinkūno atlikta Degenų spaustuovės leidinių analizė parodė, jog surinkimininkams skirtų spaudinių rašyba buvo paprastinama sąmoningai, taikantis

istorijoje literatūra taip visuotinai atlieka pagrindinę savo funkciją – išplečia asmens buvimo galimybes, panardina skaitytoją į alternatyvų, fikcijos pasaulį, suteikdama galimybę patirti vidinei asmens raidai tokį būtiną katarsį. Būtent nuo surinkimininkų judėjimo mes galime pradėti kalbėti apie skaitančios nacijos pirmuosius žingsnius. Ir nežiūrėkime iš aukšto – neva menkavertė, šabloniška, neskoningai sentimentali. Tik tokia, skaitytojo pasirengimą ir poreikius atitinkanti literatūra galėjo sukelti skaitymo bumą. Ir mūsų nacija ėmė žengti nuo *homo ludens* prie *homo legens*.

IŠVADOS

Surinkimininkų judėjimas Prūsijos Lietuvoje gyvavo apytikriai nuo XVIII a. vidurio iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Maždaug tiek pat laiko buvo verčiama, kuriama ir leidžiama surinkimininkų poreikius atitinkanti literatūra. Pirmiausia ir labiausiai lietuvių surinkimininkai pamėgo giesmę, kuri kasdienybėje iš dalies keitė liaudies dainą. Absoliučiai populiariausia surinkimininkų knyga laikytinas Kristijono Endrikio Mertikaičio giesmynas *Visokios naujos giesmės arba evangeliški psalmai*. Pirmą kartą išleistas 1800 m., sulaukęs daugybės perleidimų, giesmynas vartosenoje išsilaiškė iki pat XX a. vidurio. Šiek tiek vėliau išpopuliarėjo ir įvairūs prozos žanrai: katekizmai, pamokslai ir jų rinkiniai, įvairaus pobūdžio dorovinė ugdomoji bei misijų tolimuose kraštuose veiklą pristatanti kelionių literatūra, sakytojų laišškai ir biografijos.

Prūsijos Lietuvos surinkimininkai pamėgo ir į lietuvių kalbą pirmiausia ėmėsi versti vokiškoje pietistinėje aplinkoje populiarius autorius, kurių kūryba neretai buvo susijusi su Viduramžių mistikos tradicija. Kaip pats populiariausias Prūsijos Lietuvoje surinkimininkų prozos autorius minėtinas Johannas Arndtas ir jo veikalai: maldų knyga *Rojaus darželis* (tai buvo daugiausia kartų – dvidešimt du (1807–1918 m.) – perleista surinkimininkų maldaknygė) ir *Šešios knygos apie tikrą krikščionumą* (dingus pirmojo vertimo į lietuvių kalbą rankraščiu, antrasis vertimas 1807–1911 m.

prie lietuvių kalbą gerai mokančių, bet dar palyginti menkus skaitymo įgūdžius turinčių valstiečių. Žr. Mindaugas Šinkūnas, „Surinkimininkų ir bažnytinių leidinių ortografijos skirtumai Degenų spaustuvės leidiniuose“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2018, t. 46: *Pietizmo idėjos ir surinkimininkų raštija Prūsijos Lietuvoje*, p. 229–244.

perleistas 8 kartus). Vis labiau įsigalint religinei tolerancijai, surinkimininkai vokiečių bendraminčių pavyzdžiu ėmėsi versti ir grynai katalikišką religinę literatūrą, pvz., Arndtui didelę įtaką padariusio Viduramžių mistiko Tomo Kempiečio veikalus.

Surinkimininkas išgyveno dvejopą ilgėsį: gaivinančio tikėjimo (bent kaip garstyčios grūdelio) ir stebuklo. Šį ilgėsį atliepė, tad išpopuliarėjo įvairiausios su tikėjimu susijusios stebuklinės mistinės istorijos. Viena tokių, noriai perimta iš Vakarų ir prigijusi Prūsijos Lietuvoje, buvo apie ugnyje nedegančias, vandenyje neskęstančias Arndto knygas (šie 14 puslapių verstiniai stebukliniai pasakojimai buvo dedami kiekvieno *Rojaus darželio* leidimo pradžioje). Stebuklo ilgėsio literatūros tradicijai atstovavo ir visai naujas lietuvių literatūroje žanras – vadinamosios burtikės, t. y. aforizmų, paimtų iš Martyno Liuterio raštų, giesmynų ar kitos religinės literatūros, spausdintų ant atskirų kortelių, rinkinys. Burtikės, nepaisant krikščioniško turinio, Prūsijos lietuvių buvo susietos su magijos sritimi: jas traukiant buvo spėjama ateitis, patikrinami priimami gyvenimiški sprendimai ir pan. Tai pačiai „stebuklo ilgėsio“ literatūrai priskirtinas ir kitas surinkimininkų aplinkoje išpopuliarėjęs žanras – biografijos. Verstinėje literatūroje buvo dedamos populiarios „naujų šventųjų“ – tyrumo, maldingo gyvenimo, uolios meilės ir tikėjimo pavyzdžių – biografijos, pvz., minėto Arndto. Toks šventasis suvoktas kaip žymėtasis „kitas“. Jis tarsi „žvaigždė“: juo norėta sekti, su juo siekta susitapatinti. Originalių „sušventinimo“ istorijų galima įžiūrėti Prūsijos Lietuvoje amžininkų kurtuose sakytojų paveiksluose. Tai liaudies pasakojimai, kuriuose sumišę Biblijos tekstai, katalikiški pasakojimai apie šventuosius, aiškus „kito“, „kitokio“ įvardijimas (sakytojai tarsi saviškiai, bet lyg ir ne visai). Sakytojai pozicionuojami kaip pirmieji apaštalai ar pranašai. Šiose biografijose akivaizdus išvaizdos, elgesio ir viso gyvenimo apskritai stereotipizavimas nusižiūrint į krikščionišką literatūrą – pirmiausia į Evangeliją ir šventųjų gyvenimus. Iš lūpų į lūpas plitusias sakytojų biografijas pagal liaudies kūrybinės energijos proveržį galima laikyti savita mito, pasakos alternatyva.

Surinkimininkų judėjimas Prūsijos Lietuvoje didele dalimi kilo „iš apačios“, buvo liaudies, tad literatūra taip pat versta ir kurta ne kunigų, o pasauliečių – neretai mokytojų ar tiesiog ūkininkų. Palyginti menkai išsilavinusio entuziasto iš liaudies poreikis imtis rašto darbų vertintinas ir kaip atsiliepimas į tokio pat paprasto neišsilavinusio skaitytojo poreikius, ėmus formuotis skaitančiai

ir rašančiai visuomenei. Naivi ir paprasta, neretai perdėtai jausminga surinkimininkų literatūra formavo stilistinę alternatyvą išlavintai, griežtai racionaliai klasicistinei literatūrai ir laikytina pirmaisiais sentimentalizmo estetikos daigais lietuvių literatūroje. Pirmą kartą lietuvių raštijos istorijoje literatūra iš tiesų tapo liaudies, paprasto žmogaus kasdienybės dalimi. Ir galbūt pirmą kartą lietuvių raštijos istorijoje literatūra taip visuotinai atliko pagrindinę savo funkciją – išplėtė asmens buvimo galimybes, nardino skaitytoją į alternatyvų, fikcijos pasaulį, suteikdama galimybę patirti katarsį.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- ALEKNAVIČIENĖ ONA, „Jono Bretkūno *Postilė* Lietuvoje: sklaidos istorija, in: *Jono Bretkūno Postilė: Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, parengė Ona Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005, p. 13–143.
- ALEKNAVIČIENĖ ONA, „Jono Bretkūno *Postilės* (1591) teksto istorija: perikopių redagavimo šaltiniai“, in: *Archivum Lithuanicum*, t. 10, 2008, p. 29–60.
- ALZHEIMER-HALLER HEIDRUN, *Handbuch zur narrativen Volksaufklärung. Moralische Geschichten 1780–1848*, Berlin: Walter de Gruyter, 2004.
- [ANONYMUS], „Priekalba“, in: [Jonas Orantas], *Nobazdininko Jono Oranto, buwufo wyraufo Wyfkupo Kunigaikštysteje Lyniburkiej, ſeſſos Knygos apie Tikkra Krikščzonuma apie naudinga Priſiwertima, ſirdinga Gaileſti ir Smutka del Grieku, kaip ir apie tikkra Tikkejima, ir ſwenta Gywenima wiernu Krikščzonu. Podraugei fu Żegnone papildytoms Maldu=Knygoms, wadinamoms Rojaus=Darżelis*, Karalaučius: Endrik Degen, 1807, p. 3–20.
- [ARNDT JOHANN], *Jono Arndto buwufio wyráufo Wyfkupo Lyneburke Rojaus Darżelis pilnas Krikščzoniſkú Wieżlibyſtcżú kaip tokios per Dwafés pilnas Maldas i Duſás yra fodinnamos*, Karaláuczuję Mete 1845. Išspáuftas Karaliſkoj Knyg Drukkawonej Artungo, 1845.
- BARASA DARIUS, „Karaliaučiaus konsistorijos ataskaita apie Karaliaučiaus ir Gumbinės apygardose už Bažnyčios ribų veikusias religines draugijas (1823)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 46: *Pietizmo idėjos ir surinkimininkų raštija Prūsijos Lietuvoje*, 2018, p. 253–319.
- BARASA DARIUS, „Maldininkai Prūsijos Lietuvoje: masiškas, paplitimas ir įvaizdis XIX a. 3-iajame dešimtmetyje“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 46: *Pietizmo idėjos ir surinkimininkų raštija Prūsijos Lietuvoje*, 2018, p. 140–169.
- BENSE GERTRUD, „*Giedojam taw – Wir singen dir*“. *Zur Textgeschichte der preußisch-litauischen Gesangbücher im 18. Jahrhundert*, (*Hellesche Sprach- und Textforschung*, t. 8), Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001.
- BIBLIJA ARBA ŠVENTASIS RAŠTAS, ekumeninis leidimas, vertė Vytautas Rubšys ir Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 1999. Interneto svetainė: biblija.lt

- BIRŽIŠKA VACLOVAS, *Aleksandrynas: Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 2: XVIII–XIX amžiai, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas, 1963.
- [BOGATZKY KARL HEINRICH VON], *Prafta, alle už Aukfą brangefni Skarbinczėle Diewo Waiku, fawo Skarbą Danguje turrinczujū, kurroje yra randami kelli fzwento Rafšto Ludijimmaj fu nobažnais Giefmu Atfidufaujimais*, Karaliaučius: Hartungo spaustuvė?, 1751.
- BRAW CHRISTIAN, „Das Gebeth bei Johann Arndt“ in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, t. 13, (Forschungsberichte über den pietismus in dt. Territorien), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988, p. 9–24.
- [BRETĶUNAS JONAS], *Giefmes Duchauanas / ifch Wokifchka ing Lietuwifchka lieſuwi / per nekurius Plebonus Hercegiftes Prufu / pergulditas. Iſſpauftas Karaliaucziue / per Jurgi Osterbergera*, 1589.
- [BRETĶUNAS JONAS], *Kollectas Alba Pafpalitas Maldas / praftafū Nedeliafu ir didzofu Schwentefu / per wiffus mætus Hercegifteie Prufu giedamas / ifch Wokifchko lieſuwio / ing Lietuwifchka pergulditas / Per Jana Bretkuna*. M.D.LXXXIX, [1589].
- [BRETĶUNAS JONAS], *Postilla Tatai efti Trumpas ir Praftas Ifchguldimas Euangelii / fakamuiu Baſniecziokie Krikſchczionifchkoie / nūg Aduento ik Wæliku. Per Jana Bretkuna Lietuwos Plebona Karaliaucziuie Prufūfu. Iſſpaude Karaliaucziuie Jurgis Ofterbergeras*, 1591.
- [GAIGALAITIS VILIUS], *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preußischen Litauern. Geschichtliches und Gegenwärtiges*, Königsberg: Beyer, 1904.
- [GAIGALAITIS VILIUS], *Ewangeliſki Surinkimai Lietuwoje. Iſtyrinėjimai apie jū Pradžią, Augimą bey dabartinį Buvį. Sutaifė Kunigas Dr. W. Gaigalatis*, Priekulė: [s. n.], 1905.
- GRYGA JONAS, *Apraszymas apie Mažosios Lietuwos ewangeliszką baznyčią ir ewangeliszką lietuwininkų senąjį surinkimą seniau ir dabar*, Klaipėda: Rytas, 1926.
- GRYGA JONAS, „Iwedims“, in: [Karl Heinrich von Bogatzky], *Didyfis Darbas Prifiwertimo Diewopi raſyτας wifūtinam Pabudinimui ant tikro Prifiwertimo podraug fu reikalinga Priekalba nū nabaſtininko Endrikio von Bogackio dabar lietuwiſkai perſtatytas, jeib ſime paſkiaufiame Czėfe, kur tukſtant Keliū gaunam iſſwyſti, derėtu Atſifekimui wifiems Keleiwjams Danguna*, Tilžė: Lituania, 1912.
- GUDAITIS KRISTUPAS, *Lietuviai evangelikai*, Rodney: Rūta, 1957.
- [HEYM JOHANN GOTTLÖB], *Miſſknygos, kurroſa wiffos Ewangēlios per czėla Méta iſſguldytos, jeib nobažni Gaſpadorei ir fu fawo Nammiſkeis Nammėj’ Diewui wertay flužit ir tikra ſinne apie wiffa Iſſganimo Dawada igātu. Karalāuczuje Raſtais iſſpauftos per Ering bey Aberland karaliſkus Drukorus*, 1800.
- HÖNIGKE DANIEL, Paaiſkinamasis raſtas dėl prekybos knygomis, 1735.08.01, in: *Bücherhandel der Pfarrer*, GStA PK: XX. HA Rep. 5. Kriegs- und Domänenkammer Königsberg, Tit. 15, l. 111r–12v.
- KAUNAS DOMAS, *Iſ lietuvių knygos istorijos: Klaipėdos kraſto lietuvių knyga iki 1919 metų*, Vilnius: Mokslas, 1986.

- KAUNAS DOMAS, *Mažosios Lietuvos knyga: lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- KAUNAS DOMAS, *Mažosios Lietuvos knygų link: dokumentinio paveldo socialinėje aplinkoje sakytinė ir vaizdinė istorija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
- [KURŠAITIS FRYDRICHAS], *Jono Bunyano Szwentafis Karawimas, kaip taji Jėzus Kristus, šlowingafis Gywastiês Ericikis priefs Wélniq, beifingqji Tamfybês Kunigaikšti, dël Źmogaus=/Dušišôs karauja*. Tą iš Naujo perweizdėjo ir pértaiſe Fridrikis Kuršatis, Lietuwininkû Kunigs Karaliáuſziuje. Karaliáuſziuje 1852. Raſtais išſpauſta ir gauſama prie G. D. Boehmer.
- Lietuvos bibliografija*, ser. A: *Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, t. 2: 1862–1904, Vilnius: Mintis, 1969, 1985.
- [LIUTERIS MARTYNAS, RAMBACHAS JOHANNAS JAKOBAS], *D. Mert. Luteraus Mažas Katgijmas ir D. Jono Jok. Rambako Pámokſlas*. Karaliáuſziuje 1750.
- [MERTIKAITIS KRISTIJONAS ENDRIKIS], „Reikalinga Priekalba“, in: *Tamóſaus iſ Kempês kéturos Knygêles apie Pafekimma Kristaus práfto Draugbrolio lietuwiſkay išſwerſtos ir išdrukkawotos Mete 1830*. Tilžeje prie Drukkawótojo Endrikio Pufto, p. III–VIII.
- [MERTIKAITIS KRISTIJONAS ENDRIKIS], *Wiffokies Naujes Giefmes arba Ewangeliſki Pſalmi, kuros ikſolei kaip po wiena kaip ir po kelles, i mažas Knygeles Suraſyſtas Buwa, Dabbar alle wienas Knygas furinktas ir pagal norejima kelliu Nûbaſnu Duſiu i Druka Padûtas*, Antrû kartû išpauſtas. Tilžėj; 1817. Raſtais išpauſtas prie Endrikis Poft, Karaliſkas Druckorus ir Knygininkas.
- MICHELINI GUIDO, *Mažosios Lietuvos giesmyų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009.
- NACIONALINĖS BIBLIOGRAFIJOS DUOMENŲ BANKAS, prieiga internete: <https://nbdb.libis.lt/showRecordDetails.do?recordNum=29&bild=808072&catalog=false&esId=&previewUrl=undefined&epaveldas=f>
- [OSTERMEYER GOTTFRIED], *Erste Littauische Liedergeschichte, ans Licht gestellet von Gottfried Ostermeyer, der Trempenschen Gemeine Pastore seniore du der Königl. Deutschen Gesellschaft zu Königsberg Ehrenmitglied*, Königsberg: gedruckt mit Driestischen Schriften, 1793.
- OSTERMEJERIS GOTFRYDAS, *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- PĖTERAITIS ANUSIS, *Surinkimai Prūsų Lietuvoj*, [Tübingen]: Lietuvių Evangelikų liuteronų Vyr. Bažnyčios Taryba, [1948].
- [PLONIUS DOVYDAS], „Priekalba. Arba Suraſimmas ſiû Miſſû Knygû, apie jû Prafidejimme“, in: [PLONIUS DOVYDAS, sud.] *Miſſû Knygos. Tai yra: tai Išguldimmas ewangeliſkû Miſſôs Źodžû pér czêlq Mêtq, ant wiffû Nedêlês Dienû. Iſ wokijſku Miſſû Knygû i lietuwiſkq Kalbq pérgulditos, ir drukawotos, Mette 1826. Ir tas Tieſa ne iſ wienu Knygû yra imtos, bet iſ kelliû, butent daugiaus ſ Jono Oranto Miſſû Knygû, Auguſt Ermann Franka, D. M. Luteraus Miſſû Knygû, ir dar kellû Kunnigû, i Knygas ſudetos, ir Prufû Źêmeję gywenantiems Lietuwininkams Raſtais pirma karta išſpauſtos*. Druck und Verlag von Heinrich Poft in Tilse, 1826, p. 3–10.

- POCIŪTĖ DAINORA, XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Prūsų Lietuva, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1995.
- SCHMIDT MARTIN, „Arndt, Johann (1555–1621)“, in: *Theologische Realenzyklopädie*, t. 4, hrsg. Gerhard Müller, Horst Balz, Gerhard Krause, Berlin: de Gruyter, 1979, p. 121–129.
- SCHENDA RUDOLF, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lese-stoffe 1770–1910*, Frankfurt a. M.: Klostermann, 1970.
- SIDABRAITĖ ŽAVINTA, „Kristijonas Donelaitis ir Kristijonas Gotlybas Milkus: kūrėjas ir jo riteris“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 37: *Naujausi lituanistikos atradimai ir šiuolaikinė istorinė vaizduotė*, 2014, p. 235–256.
- SIDABRAITĖ ŽAVINTA, *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.
- SIDABRAITĖ ŽAVINTA, TRIŠKAITĖ BIRUTĖ, „Johann Jacob Quandt: „ich [...] mir diese Sprache einiger maßen bekannt gemacht“, in: *Annaberger Annalen* 25, 2017, p. 9–35.
- STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ INGA, XIX a. pirmosios pusės surinkimininkų giesmyių istorija (*genezė ir kalba*), daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, filologija (04H), Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014.
- ŠINKŪNAS MINDAUGAS, „Surinkimininkų ir bažnytinių leidinių ortografijos skirtumai Degenų spaustuovės leidiniuose“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 46: *Pietizmo idėjos ir surinkimininkų raštija Prūsijos Lietuvoje*, 2018, p. 222–252.
- TRIŠKAITĖ BIRUTĖ, SIDABRAITĖ ŽAVINTA, „Johannas Jacobus Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai“, in: *Archivum Lithuanicum* 18, 2016, p. 47–88.

Some Trends in the Formation of *Surinkimininkai* Literature in Prussian Lithuania: Links with the Western Tradition and Local Innovations

Summary

The Pietist movement *Surinkimai* in Prussian Lithuania lasted approximately from the middle of the eighteenth century to the end of the Second World War. The literature answering the needs of *Surinkimininkai* was translated, written, and published for about the same duration of time. For the Lithuanian *Surinkimininkai*, the most preferred genre was the hymn that to some extent replaced the folk song in their daily life. The hymnal *Visokios naujos giesmės arba evangeliški psalmi* (Various New Hymns or Evangelical Psalms) by Kristijonas Endrikis Mertikaitis (about 1775 – before 1856) should be considered the absolutely most popular book among the *Surinkimininkai*. Later, various genres of prose became popular: catechisms, sermons and their collections, moral educational literature, as well as biographies, travelogues, and preachers' letters. More voluminous works were mostly translated literature that had evolved from the tradition of medieval mysticism or was part of it (works by Johann Arndt, Thomas von Kempen, and others). The so-called *burtikės*, much liked by the *Surinkimininkai*, should be seen as an original genre of Lithuanian literature: *burtikės* was a collection of cards, each card bearing maxims from the works by Martin Luther, hymnals, or other religious literature. Despite their religious content, *burtikės* were associated with the sphere of magic: by drawing them, people predicted the future, checked the decisions made, and the like. The biographies of the preachers spread by word of mouth among the *Surinkimininkai*. These were folk stories formed on the examples of the descriptions of the lives of the 'new saints', of biblical texts about the apostles, and of the Catholic narratives about the saints. The outbreak of creative folk energy allows considering these biographies of the preachers or other better-known pious heroes an original alternative of the myth or the fairy-tale.

In Prussian Lithuania, the *Surinkimininkai* movement was mostly a 'bottom-up' one; it was a movement of the people, and therefore for the first time in the literary history a fair amount of literature was translated not by pastors but by laymen – teachers and sometimes farmers. The urge of a rather poorly educated enthusiast from the people to take up written work should be seen as a response

to the needs of equally poorly educated reader at the time of the rise of a reading and writing society. Naïve and simple, at times too sentimental, the literature of the *Surinkimininkai* formed a stylistic alternative to the refined, strict, and rational Classicist aesthetics and should be considered as the first shoots of sentimental aesthetics in Lithuanian literature.

KEYWORDS: pietism; *surinkimininkai*; Lithuanian literature; hymns; biography; preacher; Johann Arndt; mysticism; sentimentalism.

Gauta 2018 10 31

Priimta 2018 12 05